

У березні відзначає свій ювілей Григорій Максимович Штонь – доктор філологічних наук, професор, літературознавець, поет, літературний критик, драматург.

Закінчив Дрогобицький педагогічний інститут (1967) та аспірантуру при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України (1973). Тривалий час працював науковим співробітником, а в 1994–2000 роках – заступником директора з наукової роботи Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

1999 року захистив докторську дисертацію “Духовний простір української ліро-епічної прози”. Із 2001 року – професор кафедри історії української літератури і шевченкознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Член Національної Спілки письменників України. Лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка (1996). Член авторського колективу “Історії української літератури ХХ ст.”.

Автор понад 200 літературно-критичних і наукових праць, монографій, зокрема: Становлення нової людини і літературний процес (К., 1978), Романи Михайла Стельмаха (К., 1985), Анатолій Дімаров (К., 1978), Духовний простір української ліро-епічної прози (К., 1998). Автор розділів і портретних статей у навчальному посібнику “Історія української літератури ХХ ст.” у 2 т. і 3 кн. (К., 1993–1994). Автор поетичних збірок “Візії” (1995), “Затока лун” (1999); книжок прози “Пастораль” (1989), “Тернова мушля” (1997), “Пообіч часу” (2004); романів “Суд” (2000), “Рай” (2001), “Містраль” (2004), “Форум вічноживих” (2005), “Нічні сонця”, “Ексклюзив” (обидва – 2006).

Григорій Максимович створив низку сценаріїв документальних стрічок “Розкази про мене” (1989), “Брати” (1991), “Ой горе тій чайці...” (1992), “Сторозгерзаний Київ” (1992) та художніх кінофільмів “Страчені світанки” (1995) і “Чорна рада” (1999).

Автор творів живопису, що експонуються на художніх виставках, зокрема портретів І. Кавалерідзе, Т. Мельничука, Ю. Покальчука, Б. Рубчака та ін.

Редакція та редколегія журналу щиро вітають ювіляра, зичать йому міцного здоров'я, нових творчих злетів і сонячного людського щастя!

Григорій Штонь

УДК 821.161.2(091),,18”

ЛІТЕРАТУРА МАЛОРОСІЙСЬКА ТА ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКА: СЕНС І ДИНАМІКА РОЗХОДЖЕННЯ (ЛЕКЦІЙНИЙ НАЧЕРК)

У начерку розглядається процес світоглядно-художнього розчуження літератури малоросійської і літератури новоукраїнської.

Ключові слова: Малоросія, Україна, літературна мова, модерна культура, літературна самостійність.

Hryhoriy Shton. Little Russian and Ukrainian literatures: The meaning and the dynamics of divergence (Lecture sketch)

The paper focuses on the process of ideological and artistic differentiation of Little Russian and Ukrainian literatures.

Key words: Little Russia, Ukraine, literary language, modern culture, literary independence.

Ужитковий вододіл між назвами Україна і Малоросія впродовж ХІХ ст. не просто існував, а поглиблювався попри те, що питомо російськомовні автори (О. Пушкін, О. Пипін, М. Петров, О. К. Толстой) географічним терміном і етнонімом Україна користувалися без жодного щодо нього спротиву. Щоправда, стосується це переважно художнього мислення, яке (згадаймо пушкінське “Тиха украинская ночь. // Прозрачно небо. Звёзды блещут. // Своей дремоты превозмочь // Не хочет воздух... [5, 286]) доволі тонко зреагувало на куди більшу поетичність саме нинішнього ймення землі, котре в широковідомій праці П. Куліша “Записки о Южной Руси” було проігноровано. Чому – однозначно судити важко навіть з огляду на багатовекторні політичні “залюблення” цього письменника, що був, безперечно, одним із найбільш войовничих патріотів літературної рідномовності, проте до ідеї державного самостійництва ставився вірнопіданно підозріло. До того ж – якого самостійництва? Вилущувати відповідь на це запитання з безміру Кулішем про себе наговореного – заняття аналітично безперспективне. І все ж осмілюсь нагадати про його відразливе ставлення до панівних у тогочасній Європі соціально-світоглядних установок, де переважала орієнтація на матеріальний достаток і позірно “демократичну” його захищеність буржуазним правом. Не лише переступити цей Рубікон ситого філістерства, а й стати, як молодий Франко, цивілізованим соціалістом Куліш не те що не зміг, а не пробував; навіть у нарцисоїдних холериків є, очевидно, *міра й межа* змінності т. зв. “внутрішнього світу”, для якого шлях від класицистичних художньо-соціальних рівноваг до духовно нестабільного модерну був задовгим і (на це варто зважати теж) малоприродним.

Свою перманентну незгоду з усім і всіма Куліш, щоправда, засвідчив багато в чому прозірливим “хуторянством”, проте вважати цей концептуальний вихлюп вартою уваги *програмою* історичного поступу не випадає бодай тому, що він ґрунтується на закоріненому чи не в усіх соціальних іділіях назадництва. “Наш народ, – із присмаком самовдоволеної зверхності констатує, для прикладу, Панько Олелькович у написаній російською мовою праці “Хуторская философия и удалённая от света поэзия”, – ...тому й зберіг глибину духу, що був сліпий до того світла, яким наповнювали його школи спершу єзуїти, а потім російські схоластики” [4, 253]. Народ (надто історичний), може, і зберіг, але досі очікувана на його місці нація духовним ресурсом лише власної людності не ступить уперед і кроку. Це, зрештою, не спростовував і *вимушений* (після виходу із царської служби й досмертного осідку в Мотронівці) ідеолог старожитнього пейзажу, який, утім, куди більше нас цікавить у ролі дещо іншої – означника, хай не повного, не поширеного на всі сфери тогочасного життя й тогочасного слововжитку, *українства*.

“У столиці, – нотує Куліш в уже цитованому есеї, – нашого брата українця важко відрізнити від іншої руської братії; він настільки асимілюється із загальнорусами, що навіть листи пише своїм приятелям...” [4, 253]. Залишмо поки що поза увагою цивілізаційну незвичність “справжнього” українства до послуг пошти, якої, вочевидь, не потребує його – українства – непорушна осідність. Зрозуміло, щорік більше розхитувана, чому й з’являються в наведеному реченні аж три не вповні синонімічні перегуки з поняттям малорос – загальноруси, люди (чи братія) руська і (поки що тільки Кулішеві) українці. Усі вони є, по-перше, громадянами Росії, а по-друге – людьми, хто більшою, а хто меншою мірою “підверстаними” загальноісторичним поступом, який відриває їх від рідної землі, рідної мови, цим самим позбавляючи ознак відмінності від “іншої руської братії”. Себто, нинішньою мовою, денаціоналізує, а в Куліша – денатуралізує, до чого, окрім пошти, причетна залізниця, преса, модерна освіта тощо. Чи пристала б до цих міркувань, приміром, сучасна “партія зелених” або

“прогресивних націоналістів”, гадати не варто: ні, не пристали б, хоч до екології національно означеного духу подібні залюблення у старосвітський побут, у працю на землі й життя серед природи стосунків мають. Але тільки стосунок: новочасне українство (на жаль, не все й не досить інтелектуально потужно) цурається тотальної ксенофобії, не боїться закордонів, потребує стільки ж високотехнологізованих додатків до побутового щодення, скільки їх має решта світу. Саме тому ймення “малорос” видається

або староімперським, або таким, що характеризує тих, хто, подібно до багатьох культурних діячів недавнього й давнішого минулого, своє загальнокультурне доростання до Європи бачив лише у спілці й під проводом позірно братнього й неспростовно “великого російського народу”. Хоч сам великоруський народ до таких термінологічних величань жодного стосунку не мав. Як і не мав, принагідно зауважу, власної літератури, яка з часів Петра I творилася на матрицях *не домашнього* класицизму, сентименталізму, романтизму й навіть (маю на оці Гоголя) реалізму. Що, у принципі, цілком природно: із приходом наприкінці XVIII ст. у мистецьку свідомість гетевського терміна “світова література” мало хто з воістину геніальних або й просто талановитих романістів, поетів, композиторів, малярів припускався думки, що прийнята і сприйнята ним жанрологія, художній інструментарій, художня мова і прозирувані за нею і в ній загальномистецькі контексти – виплід лише Англії, Франції чи навіть Давньої Греції. Це змушує нагадати, що й організм російської літератури теж не є і ніколи не був автохтонним; у матричній його “тканині” впродовж XVIII принаймні століття легко прозираються цілі смуги західноєвропейських тематичних, стильових і навіть світлотлумачних залюблень. Меншою мірою це впадає у вічі пізніше, коли російська літературна мова як мова Російської імперії здобулася на воістину геніальну органічність у доробкові Жуковського, Пушкіна, Лермонтова, *не будучи при цьому мовою великоросів*. Останні як титульна нація, щоправда, її мали за свою, тоді як малороси до неї вдавалися лише там і тоді, де й коли беззастережно приймали загальноімперську “літературну віру”: у серйозних романах, повістях, оповіданнях. Цього, зрештою, вимагали й тодішні поетики, що дозволяли користуватися “місцевим наріччям” лише при написанні байок, травестій – себто творів низького стилю. Саме тому україномовна частина доробку Г. Квітки-Основ’яненка, І. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки була бажаним “гостем” московських і петербурзьких літературних журналів, які нею розважали себе й читача. Без ані натяку на роздратування, що його зустрічаємо після друку віршів Шевченка, які, ледве з’явившись, зруйнували всі класицистичні передсуди та розчуленості, позаяк заговорили мовою не етносу, а історичного українського народу.

Про малоприслатне до творення високих поетичних вартостей “наріччя” в “Кобзарі” міг відтоді вести мову лише великорос і патріотизований громадянин Російської імперії в одній особі. Або доконаний загальнорос, що в принципі однаково стосується й Костомарова, і Драгоманова, і Белінського, хоч перші два ніколи не дозволяли собі звинувачень живонародної (за нею і в ній стоять сторіччя

нашої духовної автономії, наших братських шкіл, потужних просвітницьких зусиль Києво-Могилянки) української мови в тотальній мужицості. Зрештою, це легко довели “Народні оповідання” Марка Вовчка, переклад яких *літературною російською* не лише приніс загальнодержавну славу їхньому авторові, а й багато чого загальнокультурно присутнього подарував перекладачеві. Утім це речі тою ж мірою загальновідомі, як і спекулятивно заїжджені: ми нападаємо на Бєлінського тому, що він не захоплювався Шевченком, і не беремо до уваги того, що Пушкін так само не припускав наявності в Україні України історично самодостатньої. При уважному читанні його “Полтави” буквально впадає у вічі обов’язковість підміни України Малоросією скрізь, де слово бере не поет, а речник невитравно імперського духу. І свого, і всієї російської літератури, яка долучає до класики і звинувачення Мазєпи за те,

Что он не ведает святыни,
Что он не помнит благостыни,
Что он не любит ничего,
Что кровь готов он лить, как воду,
Что презирает он свободу,
Что нет отчизны для него [5, 265].

Про яку любов, яку вітчизну, яку, зрештою, свободу йдеться в цьому імморальному позові на людину, котра повстала проти клінічної деспотії Петра І? Утім запитувати про це по сей день нікого, що не означає, ніби із цим треба боротися. Із ким? Хіба з малоросійщиною на власній землі й у власній культурі, для чого вкрай необхідно бодай із нею порозумітися. І як із за давним духовно-політичним рецидивом, і як із певним змістовим виміром її літературної продукції, яка не проти того, щоби вважатися українською.

Підстав для цього напозір безліч. Зокрема, доста їх і в нещодавно перевиданій праці М. Петрова “Очерки истории украинской литературы XIX столетия”, де всі без винятку глави, а з тим і відтинки літературного життя на нашій землі впродовж XVIII – XIX ст. проскрибовані як українські. Проте з дивними чи то описками, чи інерційною нерозбірливістю в питанні, яке, утім, автором не проблематизувалося. Так, про О. С. Афанасьєва-Чужбинського М. Петров пише: “Из многочисленных его сочинений и статей, которые он печатал почти во всех наших современных изданиях, можно указать на следующие: “Словарь малорусского наречия”, в “Известиях академии наук” за 1856 г. (т. IV)... “Заметки о Малороссии” в “Экономическом указателе” за 1857 г. (№ 13) и в особенности на собрание мелких его стихотворений на малороссийском языке, изданных им в 1855 г., под заглавием “Що було на серци...” [3, 166]. А далі читаємо: “Большая часть сочинений А. С. Афанасьєва-Чужбинского писана на общерусском литературном языке. По-украински же им написано только несколько лирических стихотворений, помещавшихся в “Ластовке” Гребенки, 1841 г., “Молодике” Бецакого, 1843 г., в “Основе” за 1861 и 1862 гг. И особенно в его книжке “Що було на серци”, 1855 г., которые собственно и должны войти в историю украинской литературы” [3, 166-167]. Про всяк випадок нагадаю, що видрукувану цитована праця була в 1884 р., коли цензорську удавку на горлі нашого культурного вислову було помітно послаблено. І все ж розмежувати цей вислів зі *свідомо українським його змістовиявом* М. Петров не вважав за потрібне. Більше того, убачав цей змістовияв і в усьому тому, що було написано Афанасьєвим-Чужбинським на “общерусском литературном языке”, що у принципі могло бути: ні А. Чужбинський, ні Є. Гребінка, ні навіть Т. Шевченко російськомовних повістей іще не передбачали масштабів одмінності літератури

Хутір Надія, 1979 рік

імперської від літератури, твореної на художньо-естетичних засадах історично самосвідомої української народності. Неідентичної з народністю великоруського звичаєвого кореня, а головне – не орієнтованої на єдино сприйнятний контекст поезії, прози і драматургії, писаної на “общерусском литературном языке”. Це, знову ж таки, недвозначно чітко оприявнив насамперед Шевченко, у кровноносній системі поетичного доробку якого циркулювали духовні засади староукраїнства, польський “елемент”, непідлеглий нормативному літературному вишколу “елемент” народно-світоглядний і народно-художній, котрі не просто між собою порозумілися, а уможливили появу *нової літературної мови*. А з тим і організму цілком модерної української культури, спільним художнім житлом і спільною духовною державою якої могла (на паритетних, звісно, засадах) вважатись і бути хіба культура світова. Задля чого й розпочався серед учорашніх малоросів рух, жорстко призупинений (повністю його зупинити імперія вже була не в змозі) Валуєвським циркуляром 1863 р., де читаємо: “Давно уже идут споры в нашей печати о возможности существования самостоятельной малороссийской литературы. Поводом к этим спорам служили произведения некоторых писателей, отличавшихся более или менее замечательным талантом или своею оригинальностью. В последнее время вопрос о малороссийской литературе получил иной характер, вследствие обстоятельств чисто политических, не имеющим никакого отношения к интересам собственно литературным. Прежние произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещённую, и те из них, которые стремятся к осуществлению своих политических замыслов, принялись, под предлогом распространения грамотности и просвещения, за издание книг для первоначального чтения, букварей, граматик, географий и т. п.” [4, 20-21]. Зрозуміло, що здійснювати ці “политические замыслы”

ужитковим малоросійським “наріччям” було неможливо: знадобилася мова набагато універсальніша, нова, якої і стосується широковідоме, але доволі примітивно здебільшого трактоване твердження про те, що “никакого особенного малоросійського языка не было, нет и быть не может и что наречие их (малоросіян. – Г. Ш.), употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо приятнее, чем тепер сочиняемый для них некоторыми малороссами, в особенности поляками, так называемый украинский язык (курсив мій. – Г. Ш)” [3, 21].

Трускавець, на Франковій стежці, 2006 р.

Попри те, що серед активних працівників на ниві творення української літературної мови поляків практично не було, приплюсування нашої культурницької громади до противників далекосяжних намірів царату перетворити слов'янство на одну російську націю цілком ясно свідчить, що в українстві як політичному й духовно-культурному понятті іманентно був присутній той самий вірус державної незалежності, що й у західних їхніх сусідів. Іще далеко не повстанський, але й уже не винятково “правописний”. Подальша боротьба офіційної цензури з кожною буквально книжкою, написаною не на “общерусском языке”, відтак була боротьбою не з чим іншим, як із Україною не малоросійського штибу. Малоросійство (вірнопіддане й федеративне, вишиванне та обмундирене, умліле від туги за козаччиною і те, що покладало надії на незіпсутий народ) випаровувалося з україномовної художньої свідомості із швидкістю знищеної сонячним промінням паморозі. Безперечно, декоративно гарної, проте не здатної витримати натиск перемін, що їх несли переклади С. Руданського, П. Куліша, лірика пізнього Я. Щоголіва, М. Старицького. Феномен українського театру, де мова простого народу всього лиш слугувала далеко не вертепній і тим більш не водевільній мові театру корифеїв, романістика А. Свидницького, І. Нечуй-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка трошили багатолітню кригу ідейно-тематичної й художньої вмерзлості в часи “Вечорів на хуторі поблизу Диканьки” й “Тараса Бульби” М. Гоголя, повістей Є. Гребінки та Г. Квітки-Основ'яненка, оповідань О. Стороженка, двомовний і двостильний (малоруський і “общеруський”) доробок якого ніким не заперечувався. Але й не брався до творчої уваги тими, хто, підстьобнутий Валуєвським циркуляром, плекав, розвивав і леліав те, що, ледве вродившись, прагло розвою – новочасне художнє письмо. А

з тим і зародково присутню в ньому модерну українську культуру, яка не може бути ні з кимось злидарськи спільною, ні з усім і всіма розгородженою, що доводила блискавична міграція її мистецьких мов зі Сходу на Захід і із Заходу на Схід. Ідеться, зокрема, про літературну мову Великої України, яку прийняла Галичина й Буковина з наслідками, що їх важко, згадавши бодай І. Франка й О. Кобилянську, переоцінити. Хоч мусимо задля об'єктивності додати, що означник “малоросійська” не виходив із критичного вжитку ще довго. Не цуралася його й Леся Українка, котра у статті “Малорусские писатели на Буковине” (1900 р.) дипломатично поступилася тим, чим не поступалася в рідномовних рефлексіях щодо всього, нею та її сучасниками робленого заради повного усамостійнення української літератури. Це красномовно засвідчує її вітальний лист М. Старицькому, де читаємо: “...І коли наше слово зросте і зміцніє, коли наша література займе почесне місце поруч з літературами інших народів (я вірю, що так воно буде!), тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті, українці, певне, спогадають добрим словом Ваше ймення. Мені судилося жити й працювати у тяжку добу – хто зна, чи діжду я кращої! Я знаю, яка тяжка й терниста путь українського літератора, і через те я можу добре розуміти і признавати Вашу працю і Ваші заслуги. Розумію й признаю і те, що моя власна робота була б мені тричі тяжча тепер, якби прийшлось працювати на непочатому перелозі, на неораній ниві. Тож тепер, – хоч, запевне, в сей день Ви приймаєте безліч красномовних вітаннів, – прийміть не красномовну, але щиру дяку від Вашої молодшої товаришки по роботі, від щирої прихильниці Вашого талану і праці на користь України, прийміть її від Л е с і У к р а ї н к и.

Колодяжне, 22 квітня 1894 року”.

Тотальна стратегічна одмінність новоукраїнства націєтворчого виміру й покликання від Малоросії та малоросіян помірковано етнологічних залюблень, отже, стала доконаним фактом: ні сама Леся Українка, ні І. Франко, ні наступні когорти творців нової нашої літератури вже нікому не передовіряли художнє старшинство й не мали жодних ілюзій щодо того, де й навіщо шукати розбуджену Шевченковим Словом Україну. Вони хіба не знали, що найважче тій буде прижитися вдома. Але це вже інша тема й інша довкола неї бесіда.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Єфремов С.* Літературно-критичні статті. – К.: Основи, 1993.
2. *Леся Українка.* Зібр. тв.: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 10.
3. *Очерки истории украинской литературы XIX столетия* Н. И Петрова. – К.: “Київський університет”, 2008. (Орфографія осучаснена. – Г. Ш.).
5. *Пушкин А.* Собрание сочинений. – М.: Художественная литература, 1968. – Т. 4.
4. *Пантелеймон Куліш:* Моє життя. – К.: Редакція журналу “Український світ”, 2005.

Отримано 23 грудня 2010 р.

м. Київ

